

ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ ЦЪРКВАТА И ТОТАЛИТАРНАТА ДЪРЖАВА В СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ, ИТАЛИЯ И ГЕРМАНИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК

Ралица Димитрова, Самуил Шивачев¹

THE RELATIONS BETWEEN THE CHURCH AND THE TOTALITARIAN STATE IN THE SOVIET UNION, ITALY AND GERMANY DURING THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Ralitsa Dimitrova, Samuil Shivachev

Abstract: The article examines the specific relationship between the Church and the totalitarian state. The study attempts to comparatively analyze the attitude of the three types of totalitarian systems to the Church.

These are complex contacts that begin with tolerance of the Church. Gradually, the totalitarian regime tried to attract the Church institution to itself. The failure of this attempt led to the next step – to conquer the Church from within. If this is also unsuccessful, repressive actions are taken to subdue the Church. This pattern of behavior is found in Fascism, Nazism and Communism. It is obvious that the ideology of the three totalitarian regimes is anti-clerical and hostile to the Church. In order to save itself, the Church enters into interesting forms of collaboration with different regimes. This leads to a loss of support and severe accusations from society.

Keywords: totalitarian state, Catholic Church, Russian Orthodox Church, Fascism, Nazism, Communism, Germany, Italy, Soviet Union, anti-clerical policy.

¹ Ралица Димитрова е учител по история в ХГ „Св. св. Кирил и Методий“ и е работила по отношенията между църквата и комунистическата власт в СССР. Д-р Самуил Шивачев е асистент в ПУ „Паисий Хилендарски“ и е работил по отношенията между католическата църква с фашизма и националсоциализма.

Взаимоотношенията между църквата и държавата водят своето начало още от средновековна Византия и нейната система на симфония. Този византийски модел се пренася в други държави и продължава да живее през вековете. Всеки културно-исторически период в развитието на обществото има свои особености за взаимоотношенията между църква и държава. През XX век тези взаимоотношения влизат в една нова разновидност. Появата на тоталитарната държава изисква реорганизация на църквата, за да отговори тя на новостите. Според италианския социолог Луиджи Стурцо, църквата е предизвикана да отговори на новостите появили се с либералната икономика и интернационализма на работническото движение (Sturzo 1962: 24; Стурцо 2011: 13 – 14). Идеите на тези движения е да развият космополитното чувство като противодействие на национализма. Страхът от левите идеи и либерализмът засилва консервативните чувства в църковните среди². Борбата на църквата с тези идеи се изразява в нейната засилена роля в обществото чрез участие в образователната система, противопоставяне на дехристиянизацията на обществото и възстановяването на националната държава. В новите държавни системи на СССР, фашистка Италия и нацистка Германия водеща е идеологията, а църквата се разглежда като възможност за по-голямо влияние в обществото. Ето защо, от първостепенно значение е конституирането на църквата в новите държавни системи след 1918 г.

Често, когато стане въпрос за отношенията между църквата и тоталитарната държава, изследователите се насочват към Съветския съюз и правата на Руската православна църква там. Забелязва се едно изключване на другите две тоталитарни системи – на фашизма и на националсоциализма. Поради това е важно, първо да се разгледат теоретично-ме-

² Има се предвид Католическата църква.

дотологически взаимоотношенията между църквата и държавата и едва тогава да се направи паралелен разрез и сравнение на тези отношения с тоталитарната държава.

Известният изследовател в областта на държавно-религиозните отношения Михаил Шахов определя взаимоотношенията между църква и държава като „съвкупност от исторически възникващи и изменящи се форми на взаимовръзки между държавните институции, от една страна, и религиозните институции, от друга страна“ (Шахов 2005: 9). В основата на тези отношения стоят юридическата формулировка църква-държава и закононото урегулиране на дейността на религиозните обединения в обществения живот, за тяхната функция, за сферата на действия и компетенция. На основата на реализирането на определена политика към вероизповеданията Шахов създава нова описателна класификация на държавата: „светски тип“ и „конфесионален тип“. В първия тип – светски – цялата държава, в която е осигурена свободата на съвестта и отсъства държавна „отговорност“, при която религията може да се отнесе към светския тип (Шахов 2005: 23 – 25). При конфесионалната държава една от църквите (конфесиите) сама осъществява управлението (т.нар. теокрация) или е включена в органите на властта и управлението (т.нар. държавна религия).

Друг поглед върху проблема с класификацията на държавно-религиозните отношения дава Пол Мойзес. Според него, от гледна точка на методологията на изследването на типовете отношения между църква и държава, основен принцип са религиозните права на човека. Съгласно този принцип Мойзес определя няколко типа взаимоотношения: тип А – църковен абсолютизъм, където се отдава предпочитание на религията; тип Б – религиозна толерантност, където държавата се отнася търпимо към всяка религия, но доминира една основна църква; тип В – светски абсолютизъм, който предполага отричане

на всякакви религии; тип Г – плуралистическа свобода, която говори за неутралитет на държавата спрямо религията (Mojzes 2005: 266 – 269). Неговият колега Кол Дърам определя нов вид класификация, в която внимателно разглежда проблема със секуларния абсолютизъм, радикалното и антигониристичното отношение към Църквата от държавата и нейното неравноправие в двустранните взаимоотношения. Във връзка с това се поставя въпросът за влиянието на държавата върху поведението на вярващите и дейността на църквата. Борбата за идеологии в историята на човечеството често е съпроводвана от физическото унищожаване на последователите на един светоглед. Преди всичко говорим за свобода на съвестта и свобода на вярата. Това противоборство се изразява в налагането на различни правни норми за отношенията църква и държава. При всяка една тоталитарна идеология – фашизъм, националсоциализъм или комунизъм има специфика в отношението към религиозните общности. Така, когато говорим за тоталитарната държава и църквата на първо място трябва да изясним юридическата положение на църквата спрямо държавата³.

За началото на отношенията между съветската държава и Руската православна църква се приема идването на власт на болшевиките. Отношението на новата власт към религиозните проблеми е обявено с „Декларация за правата на народите на Русия“ (2 ноември 1917 г.), с която църквата се изважда от всички сфери на обществения и граждански живот. Премахват се всички религиозни привилегии и религиозни ограничения. Вследствие от това е свикването на Извънреден Поместен събор на РПЦ. Според неговите решения от 4 ноември 1917 г. ролята на патриарха е възстановена след 200 години,

³ Юридическата концепция показва как се осъществява разделението между светската държава и църквата.

Църквата отново получава своята самостоятелност в управлението на своите дела. След идването на власт на болшевиките и дума не можело да става за „симфония“ между власт и църква. На 11 декември новата власт иззела всички учебни заведения, тяхното имущество, а РПЦ загубва възможност да осъществява религиозно образование и да подготвя високообразовани кадри на духовенството. Най-ясна в това отношение е Основната социална концепция, приета от Архиерейския събор на РПЦ, в която се казва: „не трябва да се разбира принципът на светската власт като радикално премахване на църквата от всички сфери на обществения живот, премахването на религиозните обединения да участват при взимането на важни решения за обществото, лишава ги от техните права да дават оценка за действията на властите. Този принцип предполага да се смята, че има отделяне на църквата от държавата и ненамеса във вътрешните работи един на друг.“⁴ Нов удар последва на 18 януари 1918 г. с Декрета за гражданския брак, за децата, за въвеждането на книги за записване на гражданските актове. Този Декрет постановява, че законната сила на брака е сключеният граждански акт, а не църковният. Записването на родените, сключилите брак, разводите, смъртните случаи се извършва от държавните органи. Църковният брак се явява „частен характер между бракосъчетаващите се“. На 20 януари излиза знаменитият декрет на СНК на РСФСР „За отделяне на църквата от държавата и на училищата от църквата“. В този документ се казва, че църквата се отделя от държавата, гражданските актове са изцяло във властта

⁴ За това говорят огромният набор от документи свързани със Събора и последвалите действията на Руската православна църква (Основы социальной концепции Русской православной церкви, М, 2000; Собрание определений и постановлений Священного собора Российской православной церкви 1917 – 1918 гг.: В 4 вып., М, 1994)

на гражданската власт, училищата се отделят от църквата, никакви религиозни и църковни общности нямат право да имат собственост, а цялото имущество на религиозните общности и организации се обявява за народно имущество (Николин 1997: 369 – 370). На база на Декрета на 24 януари Наркома по правни въпроси установява правното урегулиране на отношенията с църквата. Отново на основание на Декрета всички благотворителни, просветителски организации се закриват, а техните имущества се предават на съответните народни комисариати. В отделна точка се разглежда статута на собствеността придобита от църквата преди излизането на Декрета. В точка 4 се казва, че имуществото, което към времето на излизане на Декрета се намира във владение на православното вероизповедание, преминава за управление към местните Съвети⁵. Идеята за индивидуален подход към личността, която има право на избор, се характеризира с идеите на либерализма през XX век. Съветската власт в своите първи действия се опитва да привлече населението на своя страна чрез признаването на правата на вярващите в страната. Именно и този принцип е утвърден в конституцията на РСФСР от 10 юли 1918 г. В член 13 на конституцията се уреждат отношенията между църква и държава: „...за да се осигури на трудещите се свобода на съвестта Църквата се отделя от държавата, а свободата на религиозна и антирелигиозна пропаганда се признава на всички граждани.“⁶.

В периода на Гражданската война разделението на бели и червени достига и до духовниците. Патриарх Тихон отказва да благослови бялото движение с цел да запази

църквата далече от политическия сблъсък. Въпреки това, по места има съпротива на отделни духовници срещу радикалния атеизъм на червените. Тези действия карат болшевишката власт да смята църквата „за подмолна белогвардейска организация“ (Николин 1997: 386; Левченко 1997: 32 – 35). С края на войната голяма част от високообразованите и интелигентни духовници последват хилядите белоемигранти в чужбина. Постепенно се оформя разкол в Руската православна църква, което отслабва нейните сили за съпротива срещу болшевишката власт. На 1 януари 1919 г. е приет „Закон за автокефалията на Украинската православна църква“, а от 22 май е въведен украинския език в богослужението. Окончателният разкол е направен с Първия Общоукраински църковен събор през 1921 г., на който се затвърждава автокефалията на УПЦ и за нейна глава е избран Василий Липкивски – митрополит Киевски и на цяла Украйна. Това е една от най-сериозните последици на Гражданската война за духовното единство на русите.

Утвърждаването на болшевиките с края на войната води до нови рестрикции към църквата. Първият сериозен удар е нанесен с приемането на „Закона за църковното имущество“ през 1921 г. Той постановява църковното имущество да се отдава за безплатно ползване, тъй като църквата е лишена от статуса на юридическо лице. Относно гарантіраната в конституцията религиозна свобода и „религиозната пропаганда“, то в закона не се споменава нито ред – предполага се, че тя е забранена. Настъпилият глад в Русия след войната е използван от болшевишката власт като мотив за разграбване на църквите – изземането на всички нейни ценности. Съпротивата срещу действията на властта има локален характер. Най-красноречив е примерът на жителите на град Шуя, Ивановска област. Те се вдигат на въоръжена съпротива срещу произвола на властта. В следствие на това

⁵ Декреты Советской власти: Сборник документов, М, 1957, т. 1, с. 11 – 20.

⁶ Тези моменти са подробно публикувани в Законодателство о религиозных культах: Сб. Материалов и документов, М, 1971; Сборник нормативных актов по советскому государственному праву, М, 1984.

са проведени 200 открити съдебни процеса, а около 2000 души са осъдени на смърт чрез разстрел. По този повод към Тайния отдел на ГПУ е създаден специален „църковен“ отдел.

В тази ситуация и главата на РПЦ – патриарх Тихон променя своето отношение към новата власт. От основна критика в първите години, през първата половина на 20-те години в речите на патриарха прозират три основни концепции за новата власт. Първата концепция е за това, че съветската власт е допусната по божий промисъл. Втората концепция е за отказ от политическа борба с властта. Третата концепция е за разделението на църква и държава и държавата не трябва да се бърка в каноническия живот на Църквата. Смяната на Тихон със Сергей Страгородски води и до смяна на основните концепции. През 1927 г. митрополит Сергей излиза с „Декларация“, в която се казва: „на нас не са нужни думи, а с действия да се покаже, че вярващите граждани на Съветския съюз за лоялни към съветската власт...негови най-ревностни привърженици...“ (Николин 1997: 395). Това е напълно нова позиция към властта, различна от тази на патриарх Тихон. При Сергей заляга принципът на лоялност на църквата към съветската власт. Според апологетите, които вярват, че Сергей е спасил църквата, „в името, на което спасение се приема и оправдава всяка лъжа или всеки компромис...“ (Шмеман 2005: 62). Срещу подобна трактовка се изказва протопрезвитер Александър Шмеман: „Църква, на която през цялото време трябва да се спасява с цената на лъжи – каква ще е тази Църква?“ (Шмеман 2005: 62). Все пак на основание на „Декларацията“ на митрополит Сергей започва сближаване на църква и държава. Последва и най-големият нормативен акт на ВЦИК и СНК на РСФСР, от 1929 г., „За религиозните обединения“. Постановлението дава възможност за религиозни обединения на не повече от 20 души и се разрешава да използват само една сграда за молитва. Забранява се

каса за взаимопомощ, материална поддръжка, разпореждане с други религиозни имоти, да обучават по религия, да откриват библиотеки и читалища, да организират санаториуми и да лекуват хора (Николин 1997: 384).

С обявяването на курса за „развит социализъм“ за болшевиките се открива възможност да изкоренят религията в страната. С началото на процесите на колективизация и индустриализация, съветската власт решава да използва вече готовия сграден фонд на бивши религиозни институции. Епископ Вениамин Милов описва най-точно тези действия: „Колко насмешки има, църкви се превръщат в плевни, свинарници, курници, хамбари или гаражи за машините. И стари, и млади, и деца се задължават да не се стесняват в желанието да покажат своето презрение към свещениците. Колко присмех има към монахините и монасите...“ (Милов 1999: 118). Това е показателно за неотслабващия натиск на държавата към Църквата. Административно-силовият метод на държавата кара Църквата да еволюира в своя подход. Тя приема модела на лоялността. Цифрите са красноречиви. До 1939 г. Руската православна църква има не повече от 200 рубли приход, нито един манастир, изключително малко клирици, които са на свобода (при репресиите повечето са изпратени в ГУЛАГ). Вижда се, че приемането на тезата за лоялност към държавата е единственият способ за преживяване. Но разумни решения срещу налагането на административно-силовия модел на държавата не са намерени. От това следва, че в края на 30-те години руската църква е докарана до границата на нейното пълно унищожение.

По същото време на Запад започнали да се развиват нови режими на държавност: фашизъм в Италия и националсоциализъм в Германия. Често се приема, че фашизмът и националсоциализмът са по-толерантни към Църквата.

В Италия Католическата църква избягва да се включва в политическите борби. За това помага особения статус на Ватикана и силната връзка между населението и духовенството. Католическата църква се занимава с нейната важна роля за разнообразните форми, чрез които да представи християнските доктрини. Особен момент в Църквата е тезата за необходимостта от защита на семейството от външен контрол. Това засяга отношенията семейство-държава. По този повод, още през 1891 г. папа Льв XIII предупреждава в своята енциклика „*Regum novarum*“: „Най-голямата и опасна заблуда е да се мисли, че държавата може да си помисли да се намеси в светостта на семейството“ (Sirico, Martino 2018: 62). В този аспект е основната битка на Католическата църква с фашизма в Италия и националсоциализма в Германия.

Новата обстановка в Италия с идването на фашизма, първоначално е възприета добре от Католическата църква. Консервативността на Църквата предполага, че фашизмът е по-малкото зло за нея от напирещите идеи на болшевиизма. Поради тази причина в историческата наука се сблъскват две основни тези. Първата е, че католическата църква подкрепя фашисткия и националсоциалистическия режим и работи за тяхното укрепване. Втората теза, която застъпват редица изследователи като Лучия Чечи, Пиетро Скопола, Енрико Джентиле, Франсоа Бутилон, смятат че църквата възприема политика на борба срещу тоталитарните доктрини, стремейки се да ги пребори с християнски концепции (Ceci 2014: 350 – 352). Въпреки че фашизмът се създава и разпространява в католическа Италия той се показва не по-малко антиклерикален. Самият Мусолини пише в „*Il popolo d'Italia*“ през 1920: „ние разпространяваме всички истини, плюем на всички догми, отхвърляме добрия рай, отричаме всякакви шарлатани – бели, червени, черни, които запълват пазара с чудотворни наркотици, за да „ощастливят“ чо-

вешкия род“ (Ceci 2014: 353). В друга негова статия се казва, че Ватиканът представлява 400 млн. души по целия свят. Тази колосална сила трябва да се използва и никой в Италия не може да посяга на този духовен суверенитет, ако не иска да разпали религиозна война⁷.

Политическата криза в Италия през 1922 г. не е чужда на Католическата църква. Въпреки това в циркуляр на държавния секретар на Светия престол до италианските епископи и свещеници се препоръчва да се разграничат и дистанцират от политическите борби. Църквата отговаря със своя концепция на случващото се. Това личи и от първия документ на папа Пий XI. В енцикликата „*Ubi arcano*“ от 23 декември 1922 г. той разглежда доктринално своята визия за политическа теология, която се опира на монолитно и авторитарно виждане за католицизма. Смята се, че този документ дава на църквата няколко месеца „кредит“ на доверие от фашистката власт. Светият престол разглежда тези взаимоотношения като възможност за единение на обединение на младите в Италия, застъпване на изучаването на католицизма в училищата. Все пак, на фашистите не може да се отрече едно – след близо 60 години игнориране на наболелия въпрос между Ватикана и Кралство Италия за първи път се обръща сериозно внимание на църквата. Правят се постъпки за разрешаването на Римския въпрос. Доброто отношение на фашистите в първите две години се изразява и в спасяването на Римската банка. Тя играе централна роля за контрола и управлението на католическите банки. Кулминацията на тези стъпки са законодателните промени от есента на 1923 г. С тях се позволява на църквата да навлезе в училищата, задължително изучаване на вероучение, полагане на държавен изпит по вероучение се въвежда и във висшето образование. Тези действия са част от опита за разрешаване на Римския въпрос.

⁷ *Il popolo d'Italia*, 27.06.1920.

Въпреки това не закъсняват и първите атаки срещу Католическата църква. През 1923 г. на няколко периода фашистките сили започват да нападат учрежденията на католическите организации, пречи се на архиепископите да дадат първо причастие на децата (конфирмация), подпалват църквата „Свети Стефан“ в Равена, нападат религиозна процесия в Савона. Отношенията се изострят и след атаките срещу Народната партия, която била свързана с Ватикана. Проблемът започна от обсъждането на закона на Джакомо Ачербо. Според него две трети от местата в парламента се дават на партията, която получава 25% на изборите. Непосредственият резултат от приемането на закона е изключването на Народната партия от Камарата на депутатите. Атаката срещу Народната партия и нейния лидер – свещеникът Луиджи Стурцо, водят до реакция на някои висши църковни сановници. Освен Стурцо, от парламента са изключени и близките до Ватикана Джованини Грозоли, Филипо Крисполти и Карло Сантучи. Друга личност, Луиджи Ферари задава въпроса: Италия стои ли на прага на диктатурата? Отговорът е убийството на свещеника на Арджента дон Джовани Минцони на прага на дома му, от фашистките младежки организации. Насилието в Италия води до обединение на опозицията. Формира се алианс, който се нарича Център – десните от Народната партия и католиците от Националния съюз. Този алианс издига като своя формула: „Бог и Родина, Религия и Родина, Църква и Държава“ – Dio e Patria, Religione e Patria, Chiesa e Stato (Pollard 1985: 36). Центърът смята да разшири действието и си и да привлече социалисти. Убийството на депутата социалист Джакомо Метеоти (10 юни 1923 г.) води до обединение на членове на Народната партия с комунисти и социалисти в новия Авентински блок. Въпреки това Църквата замълчала, а отец Енрико Роза пише, че Метеоти не е мъченик, а жертва на общата политическа

престъпност, за която са виновни както социалистите, така и фашистите, но първите използват насилието като оръжие на политическата борба, а вторите прибегват към него в хода на правителствените действия срещу социалистите (Rosa 1924: 200). Това отприщва вълна на бягащи от Италия политици. Мълчанието на църквата е възнаградено. През 1925 г. започват тежките преговори за разрешаване на Римския въпрос. Цели четири години Ватикана и фашисткото правителство преговарят. Докато вървят преговорите, фашистите продължават репресиите срещу своите противници. На 11 февруари 1929 г. преговорите се увенчават с успех. Подписани са Латеранските споразумения. Това са три отделни документа: договор между Кралство Италия и Светия Престол, финансова конвенция и конкордат. Най-накрая Римският въпрос е разрешен, а папа Пий XI възкликва: „отново предадох Бог на Италия, а Италия на Бог.“ (Pollard 1985: 56). Скоро след това започват ударите по Католическата църква.

Първо, миланският бос на фашистите Марио Джампаоли предлага създаването на Школа по фашистка мистика в университета в Милано, заявявайки, че подобно на християнската идея фашизмът също е догмат с непрестанно развитие. Подкрепя идва и от Дучето. Мусолини излиза с нова статия „Доктрината на фашизма“. В нея разглежда фашизма като религиозна концепция на живота, като дисциплинира човека във всеки смисъл и със своето възплъщение в тоталитарната държава се разбира като създаването на колективна вяра (Mussolini 1957: 118 – 121). В отговор Църквата възприема идеята за модернизация. Тази визия трябва да доведе до навлизането на католици на ръководни позиции във фашистката държава. Те трябва да овладеят ключовите позиции на културата, образованието, здравеопазването. Този амбициозен план трябва да се извърши за седем години (1929 – 1936), но започването на войната в

Етиопия го прекъсва. Все по-голямата обвързаност на Италия с Германия създава допълнителни тревоги на Ватикана. След 1936 г. отношенията на Ватикана с фашистка Италия преминават по линията на двустранните итало-германски отношения. Германският фактор се оказва от изключително значение.

Дошли на власт през 1933 г. в Германия националсоциалистите си поставят за задача да изградят нова, национална германска църква. Тежките следи от вековното противопоставяне на католици и протестанти трябва да бъде насочено в едно ново национално русло. За да запази властта си ръководството на Третия райх трябва да се съобразява с католическата и протестантската църква, което води до противоречив характер на младежката политика и идеологическото мобилизиране на масите. По смисъла на член 135 – 137 от Ваймарската конституция се обявява свобода на вероизповеданието, свобода на съвестта и свобода на упражняването на религията, както и че в Германия няма „**държавна църква**“. Католическата църква в началото на установяването на нацистката власт се стреми да склочи желаният от нея конкордат между Ватикана, в лицето на кардинал Пачели, и германското правителство, в лицето на фон Папен. В предходните години подписването на този документ се отлага, заради неизпълненото искане на Рим партията на „Центъра“ да напусне коалицията със социалдемократите (Бровко 2004: 76 – 77; Kösters, Ruff 2016: 57). В началото на 1933 г. от страна на Католическата църква се поставя въпросът за отношението на Хитлер и националсоциалистите към християнството. Някои изследователи – Л. Н. Бровко, М. С. Стецкевич, Д. В. Посмеловски, В. Хенел, А. Бригел – поддържат тезата, че националсоциализмът е изключително антихристиянско учение и в голяма степен езическо. В „Моята борба“ Хитлер изказва неудовлетвореността си от религиозните институции, но това е повече по повод

на социалната роля на църквата. Той иска тя да отстоява националните интереси, като за това вижда повече потенциал в протестантизма (Meier 1993: 17; Хитлер 2003: 85). Американският историк Джим Уокър разглежда речите на Хитлер (1922 – 1945 г.), като в тях той търси онези моменти свързани с църквата, религията и християнството. В тези речи ключов момент се явява: разбирането за ролята на Христос, образът на общия враг за християните и националсоциалистите, стремежът към обединение на германските църкви, мястото на „позитивното християнство“ в идеологията (Walker 1997). Образът на Спасителя се асоциира с образа на бореца, а не на мъченика, правейки се аналогия между стремежа на Христос да изгони търговците от храма, наблягайки се на еврейството, със съвременната ситуация в Германия (Walker 1997). Друг момент, в речите е, че не е толкова важно какво от християнството разделя народа на католици и протестанти, а главното е да не страда единството на християните и народа. С тази цел той прави две основни стъпки: първата е да обедини в едно евангелските църкви и да ги подчини на НСГРП. Това той прави с църковните избори от 1933 г. Втората крачка е да си осигури лоялността на Католическата църква.

Ситуацията в революционна Испания и рестрикциите към църквата карат Ватикана да търси възможни ходове за избягване на същия сценарий в Германия. С тази цел през 1933 г. между Германия и Ватикана е подписан конкордат. Според него Църквата се задължава да уважава конституционно избраното правителство и да не се занимава с политическа дейност, а властта да уважава конституционния статус на Църквата, което означавало: свобода на вероизповеданието, свобода на действие на църковните институции и собствени училища⁸. Но Църквата ка-

⁸ Deutsche Geschichte 1933 – 1945. Dokumente zur Innen- und Außenpolitik. Frankfurt-am-Main, 1994, s. 147.

тегорично отказва да проповядва расистките идеи на националсоциалистите, което е повод за остротата в отношенията между Църква и държава в последвалите години. Особено силни разминавания има по политиките „Blut und Boden“ (Кръв и земя) и „Kinder-Küche-Kirche“ (Деца, кухня, църква), тъй като се застъпват расистките и антисемитски трактовки. В тази връзка се прави препратка към „позитивното християнство“, за свързване на расистките идеи с християнските възгледи. За разлика от евангелската младеж, католическата изцяло се дистанцира от националсоциалистите. Католическата младеж внушава страх на националсоциалистите, защото заради строгия йерархически епископат тя е защитена от унификация и вливане в Хитлерюгенд, както става с протестантите. Отказът на католическите епископи да влезнат в подготвяната „едина германска църква“ кара нацистите да погледнат с недоверие на Католическата църква. Благодарение на конкордата се отделя достатъчно дълго време, за да се съхрани формално независимия статус на Църквата и това състояние да просъществува до 1938 г.

В отговор на тези действия през април 1935 г. Светият престол започва да разработва първия проект за осъждане на нацизма, който има формален характер. През 1936 г. се появява „Големият проект“, в който Църквата осъжда нацизма, комунизма и фашизма като тоталитарни движения, доколкото за Църквата това са равнозначни понятия, които са еднакво враждебни към нея и църковните общини. Но „Големият проект“ прави разлика между социалистическата и националсоциалистическата държава, като СССР е наречена „материалистическа държава“ (Godman 2010: 240). Това отношение към Съветския съюз не е учудващо, защото във Ватикана още от 20-те години на XX век имат традиционно неodobрение към него, заради острата политика на съветската държава към църквата, свеще-

ниците и християните и особено съдбата на руския патриарх Тихон.

Действията на нацистите са породени от желанието им да премахнат всички различия между двете конфесии, чрез едно обединение на християнска основа, в което да се имплицират расистките постулати. На 14 март 1937 г. папа Пий XI издава енцикликата „*Mit brennender Sorge*“⁹ (За църквата и германската държава). В нея се критикува нацистката държава за нарушаването на конкордата от 1933 г., говори се за различните притеснения на църквата. На 19 март излиза енцикликата „*Divini Redemptoris*“¹⁰ („За безбожния комунизъм“). С нея се налага анатема на комунизма и комунистите. При по-внимателен прочит на двете енциклики прави впечатление, че налагане на анатема на нацистите и в частност на Адолф Хитлер няма, а във втория случай анатемата има насоченост срещу евентуално включване на католици в редовете на комунистите за антифашистка борба.

Ударът към Ватикана за енцикликите идва не от Берлин, а от Рим. Големият фашистки съвет в Италия сравнява Ватикана с „гетото“ на Католическата църква, което „бързо е забравило времената, когато папата бягаше по стените на хълма, за да се спаси“ (Godman 2010: 240). Отсъствието на остра реакция на папата, способства отношението на Мусолини да е крайно враждебно и все пак умерено, за да не донесе криза в отношенията му със Светия престол. Антисемитската политика на нацистите все повече притеснява Ватикана. Ето защо през есента на 1938 г. Държавният секретариат на Светия престол, разглежда възможността за промяна на отношенията с Третия райх и евентуално започване на дипломатическа „война“. По същото време във външнополитическите кръгове в Берлин се замисля план за въздействие

⁹ Mit brennender Sorge. Roma, 1937, s. 32.

¹⁰ Divini Redemptoris. Roma, 1937, s. 48.

на папа Пий XI или неговата подмяна с нов и лоялен на Германия папа. Започва да тече времето на надиграване.

В началото на 1939 г. несъгласен с отношението и политиката на нацистите към Църквата, папа Пий XI издава своята най-пространна енциклика „*Humani generis unitas*“ (За обединението на човешкия род), която се оказва и последна за него. В нея той разглежда критически теологическият модернизъм, неортодоксалната интерпретация на Светото писание, национализма и расизма, като контекстът се поставя на социалната роля на Църквата за образованието и възпитанието на младежите и срещу антисемитизма (Bailey 2001: 121). Остра критика се прави на възприятието на постмесианските евреи и за неразбирането на Исус Христос като истински Месия (Bailey 2010: 135). В този контекст се критикува расизма, заради отричането за обединение на човешкото общество, отричането на човешката личност и заради отричането на истината за важността на религията. Няма връзка между раса и религия, защото расизмът е деструктивен за социума, за социалните отношения, международните отношения и отношенията между различните раси (Bailey 2001: 137 – 140). Въпреки това остро осъждане на нацизма личи едно колебание в действията на папата, а именно да осъди нацизма наравно с комунизма. На 10 февруари 1939 г. папа Пий XI умира. Свиканият конклав избира за нов папа дългогодишния нунций на Ватикана в Берлин Еудженио Пачели (Пий XII).

Налагането на радикална идеологическа политика, се опитва да внуши, че когато „гордеещите се със своята многознайковщина (бел. ред. тоталитарни идеологии), изхвърлят устойчивите религиозни, нравствени и социални структури, се опитват да положат своя технически манталитет в празното“ (Ратцингер 2009: 67). Те се опитват да накарат хората да вярват, че „могат да превърнат

камъка в хляб, но дават камъни вместо хляб“ (Ратцингер 2009: 67). Те създават силни идеологически митове, които се основават на материализма. Отношенията между църква и тоталитарна държава са изпълнени с много противоречия. Прави впечатление, че всяка една тоталитарна идеология си поставя за цел да подчини църковната институция. Тези политики са насочени в три посоки. Първо, синхронът между църква и държава трябва да покаже сплотяване на обществото. Второ, църковната институция е нужна на тоталитарната държава в политиката към младежта. Трето, отказът на църквата да служи на тоталитарната държава прераства в борба срещу тази идеология. Така, църковният институт се превръща в първата солидна анти-тоталитарна съпротива в Европа.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Бровко 2009:** Л. Бровко. Церковь и Третий рейх, Санкт Петербург, Алетейя, 2009 [L. Brovko. Cerkov I Tretii reih, Sankt Peterburg, Aleteiya, 2009]
- Левченко 1997:** И. Левченко. Русская православная церковь и Государство, Иркутск, ИГЭА, 1997 [I. Levchenko. Russkaya pravoslavnaia cerkov I Gosudarstvo, Irkutsk, IGEA, 1997]
- Милов 1999:** В. Милов. Дневник инока: письма из ссылки, Москва, 1999 [V. Milov. Dnevnik inoka: pisma iz ssilki, Moskva, 1999]
- Николин 1997:** А. Николин. Церковь и государство (история правовых отношений), Москва, Сретенского монастыря, 1997 [A. Nikolin. Cerkov I gosudarstvo (istoriya pravovih otnoshenii), Moskva, Sretenskogo monastira, 1997]
- Ратцингер 2009:** Й. Ратцингер. Иисус от Назарет, Том 1, София, Comunitas, 2009 [J. Ratzinger. Iisus ot Nazaret, Tom I, Sofia, Comunitas, 2009]
- Стурцо 2011:** Л. Стурцо. Тоталитарное государство – В: ПОЛИТЭКС, 2011, 7, 4, 10-25 [L. Sturco. Totalitarnoe gosudarstvo – V: POLITEKS, 2011, 7, 4, 10-25]
- Хитлер 2003:** А. Хитлер. Моята борба, София, Жар птица, 2003 [A. Hitler. Moyata borba, Sofia, Zhar ptica, 2003]
- Чистяков 1984:** О. Чистяков. Конституция РСФСР 1918 г., Москва, Зеркало-М, 2003 [O. Chistyakov. Konstituciya RSFSR 1918 g., Moskva, Zerkalo-M, 2003]
- Шахов 2005:** М. Шахов. Конституционно-правовые основы государственно-конфессиональных отношений в Российской Федерации, Москва, РАГС, 2005 [M. Shahov. Konstitucionno-pravovye osnovi gosudarstvenno-konfesionalnyh otnoshenii v Rossiiskoi Federacii, Moskva, RAGS, 2005]
- Шмеман 2005:** А. Шмеман. Дневники 1973-1983, Москва, Русский путь, 2005 [A. Shmeman. Dnevniki 1973-1983, Moskva, Russkii puty, 2005]
- Shmeman. Dnevniki 1973-1983, Moskva, Russkii puty, 2005]**
- Bailey 2001:** R. Bailey. The Hidden Encyclical of Pius XI, New York, Harcourt Brace, 2001.
- Ceci 2014:** L. Ceci. This movement has become a necessity: The Catholic Church and the political violence of fascism in Italy, 1920-1924 – *Religione e politica in Italia. Dal Risorgimento al Concilio Vaticano II, Aragno*, Torino, 2014, 350-364.
- Godman 2010:** P. Godman. Hitler and the Vatican, New York, Free Press, 2010.
- Kösters, Ruff 2016:** Ch. Kösters, M. Ruff. Die katholische Kirche im Dritten Reich, Stuttgart, Herder, 2016.
- Meier 1993:** K. Meier. Kreuz und Hakenkreuz: die evangelische Kirche im Dritten Reich, Munchen, Herder, 1993.
- Mojzes 2005:** P. Mojzes.. Religious human rights in post-communist Balkan countries – *Religious Human Rights in Global Perspectives. Legal Perspectives*, New York, Print publication, 2005.
- Mussolini 1957:** B. Mussolini. Opera omnia, vol, 34, Firenze, Adelfo, 1957.
- Pollard 1985:** J. Pollard. The Vatican and Italian Fascism: A study in conflict, Cambridge, Print Publication, 1985.
- Rosa 1924:** E. Rosa. La delinquenza nella vita pubblica e gli opportuni monti della Chiesa – *La Civita Cattolica*, LXXV, vol. 3, 1924.
- Sirico, Martino 2018:** R. Sirico, B. di Martino. Rerum Novarum: Due prospettive liberali sulla proprietà e la libertà, Rome, Pagine 76, 2018.
- Sturzo 1962:** L. Sturzo. Church and State, Paris, University of Notre Dame Press, 1962
- Walker (no date):** J. Walker. The Christianity of Hitler revealed in his speeches and proclamations: <https://goo.gl/hIeqpk> (достъпен на 15.03.2022).

Ралица Димитрова,
Учител по история и цивилизации,
Хуманитарна гимназия
„Св. св. Кирил и Методий“, Пловдив,
r.dimitrova@ghp-plovdiv.org

Ас. д-р Самуил Шивачев,
Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“,
s.shivachev@uni-plovdiv.bg